
Герасимова Е. М.

“НЕМАТЕРІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ” ЯК АТРИБУТ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ ЗНАНЬ: СОЦІАЛЬНО- ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена дослідженню актуальної соціально-філософської проблематики розширеного відтворення на принципах неоекономіки, ключовим положенням зазначених перетворень стає зміщення пріоритету факторів основного капіталу на фактор інформаційних та комунікаційних технологій і відповідні якісні зміни характеру та значення гуманітарного капіталу.

Ключові слова: неоекономіка, нематеріальний капітал, інформаційні та комунікаційні технології, ринок праці, економічні цінності.

Звертаючись до такого поняття як “економіка знань”, ми маємо на увазі фундаментальні зміни існуючої економічної системи. Воно вказує на те, що знання стали основною виробничою силою, крім того, мінова вартість матеріальних і нематеріальних товарів залежить в кінцевому рахунку не від кількісного змісту сукупної суспільної праці, а насамперед від змісту в них знань, інформації та інтелекту. Вже не вимірюваний єдиною мірою абстрактної суспільної праці, а зміст знань стає найважливішою субстанцією всіх товарів, основним джерелом вартості та прибутку, а з погляду багатьох дослідників, основною формою праці та капіталу. Сьогодні ринок праці позбувається однотипного, без особистісного виробничого характеру та поступово створює умови для формування у майбутньому найбільш впливового фактору економіко-господарського розвитку – людського капіталу. Він уособлює собою знання та навички, які людина набуває завдяки освіті, професійній підготовці або практичному досвіду – це дає змогу пропонувати іншим людям цінні виробничі послуги. Але наявність таких творчих якостей людини-виробника може забезпечити тільки внутрішня індивідуальна мотивація, яка базуватиметься на вільному розвитку його особистості у відповідних соціально-економічних, політико-ідеологічних і духовних традиціях певного суспільства та зацікавленості в зміні зазначених пріоритетів державними інституціями.

Створюється ситуація поступового заміщення “необхідного” робочого часу вільною творчою працею, яка має індивідуальний високоінформаційної складності характер та відкидає монотонну алгоритмічну повторюваність. Така творча праця може бути виражена

за допомогою категорії людського капіталу, яка “основується на тезі про те, що в сучасних умовах капіталом являється не стільки земля, заводи, інструменти та станки, скільки знання та кваліфікація людей, причому значення вказаних факторів постійно зростає” [4, 129].

Сучасні суспільства переживають своєрідне соціально-економічне переродження, але питання про те, у якому соціетальному просторі протікають зазначені перетворення, якого типу набувають у процесі перебудови зазначені суспільства та як змінюється характер такого важливішого фактору сучасності як нематеріальний капітал – єдиного наукового уявлення немає. Більша частина досліджень присвячується змінам в окремих галузях суспільного життя, таких як реформи в господарсько-виробничих відносинах, модифікація соціальної структури, освоєння нових політичних інститутів тощо. Таки ознаки суспільного буття, які використовуються у даних дослідженнях, не дають узагальненого уявлення про головний напрям трансформаційних процесів, а тому не завжди чітко проявляється їх соціальна сутність. Конструктивний світовий досвід показує, що орієнтація на людський фактор в системному реформуванні суспільних відносин, відповідає більш справедливому рішенню соціальних проблем, а в сучасних умовах неоекономіки він стає одним з найбільш дієвих і довгострокових факторів якісного соціально-економічного зростання.

Проблема сутності поняття “нематеріального капіталу” та його роль в системі економічного знання завжди цікавила дослідників. Першу спробу оцінити людський фактор в господарсько-виробничій системі здійснює класик західної політекономії В. Петті у праці “Політична арифметика”, надалі питання праці вирішуються у творах К. Маркса та Ф. Енгельса, через деякий час до цього питання повертаються німецький спеціаліст з економічної статистики Е. Енжел, англійський економіст Дж. Ніколсон та засновник кембриджської школи політекономії А. Маршалл.

Згодом, зростання значення людського фактора виробництва за умов науково-технічної революції сприяло на рубежі 60-х років ХХ ст. появі й поширенню загальної теорії людського капіталу. Розробка основ цієї теорії належить прихильникам концепції вільної конкуренції та ціноутворення в західній політичній економії американським економістам Т.-В. Шульцу та Г.-С. Беккеру, дещо пізніше цими проблемами займалися Дж. Кендрік, Ц. Гріліхес, Е. Денісон та інші. Спираючись на їх дослідження, можна зробити такий загальний висновок стосовно економічного аспекту теорії людського капіталу: ця теорія поєднує різноманітні погляди та ідеї про процес формування,

---

використання знань, навичок, здібностей людини як джерела майбутніх доходів і привласнення економічних благ.

Окрему увагу необхідно приділити результатам досліджень Г.-С. Беккера, який вперше у 1965 р. сформулював поняття людського капіталу та здійснює кількісні оцінки рентабельності вкладень у людину, порівнюючи їх з фактичною рентабельністю більшості фірм США. Результати таких досліджень допомогли конкретизувати та розширити уявлення про економічну ефективність інвестицій у людський капітал, відповідно була розроблена методика практичного розрахунку економічної ефективності освіти, що змінило відношення політиків до витрат у цій сфері. Статистичними даними було доведено, що нагромадження наукових знань, процес їх матеріалізації в нових технологіях, вкладення ресурсів у здоров'я людини та інші види нематеріальних факторів позитивно впливали на макроекономічні показники зростання національного багатства.

Нове тлумачення інвестицій в людські ресурси у процесі забезпечення соціально-економічного розвитку визнали міжнародні організації та у ролі інтегральних індикаторів таких показників стали застосовувати індекс розвитку людського потенціалу, індекс інтелектуального потенціалу суспільства, показник величини людського капіталу в розрахунку на душу населення, коефіцієнт життєздатності населення. Якщо концепція людського капіталу на Заході з'являється ще у 50 – 60-х роках ХХ ст., то в Україні вона знаходить своє місце тільки на початку 90-х років. Сучасними вітчизняними авторами – як економістами, так і філософами – приділяється достатньо уваги дослідженню соціально-філософських засад економічного знання, у тому числі проблемам людського капіталу у межах постсоціалістичної трансформації українського суспільства. Систематичний аналіз проблем національного економічного знання здійснюється у працях В. Л. Арутюнова, С. М. Злупка, І. С. Коропецького, П. М. Леоненка, А. А. Мазараки, О. В. Романенко, причому серйозна критика деяких аспектів теорії людського капіталу здійснюється в роботах відомого українського економіста С. В. Мочерного. Основними недоліками теорії людського капіталу він вважає розмите тлумачення сутності капіталу, до якого відносяться не лише все, що оточує людину, а й окремі риси самої людини, також ігнорування того факту, що витрати на розвиток освіти, здобуття кваліфікації тощо формують лише здатність до праці, робочу силу відповідної якості, а не сам капітал тощо.

Найбільшою хибою визнається ідеологічна спрямованість зазначеної теорії, тому, погоджуючись з багатьма зауваженнями суто

економічного плану, авторка вважає, що такі положення не можуть вважатися вичерпними у зв'язку з тим, що відносини між людьми не можна обмежити тільки економічною сферою діяльності. Нарівні з економікою людину цікавлять і здійснюють безпосередній вплив на економіко-господарську сферу життя саме політичні відноси, екологічні проблеми, сфера мистецтва тощо, тобто всі ті складові, що створюють соціальну сферу буття людини, тому необхідним стає широке соціально-філософське дослідження, яке не обмежується тільки економічними показниками та господарськими розрахунками. Наприклад, Й. Шумпетер додає до числа трьох класичних факторів виробництва – такі як земля, праця, капітал, – ще четвертий, яким є підприємницькі здібності, тобто винахідливість, готовність до ризику, вміння організовувати і керувати тощо [5], – як бачимо, в сучасній гуманітарній теорії актуальним стає повернення до подальших досліджень теорії людського капіталу, яка довгий час вважалася непридатною для практичного використання.

Відповідно базовими для цього дослідження стали праці теоретико-методологічного рівня таких відомих українських філософів, як В. П. Андрущенко, І. В. Бойченка, С. Б. Кримського, В. С. Лук'янця, М. І. Михальченка та багатьох інших, але аналіз такого концепту, як людський капітал та розв'язання сучасних проблемних аспектів теорії людського капіталу у межах постсоціалістичної трансформації українського суспільства в контексті соціально-філософського знання залишається невирішеним і становить мету дослідження цієї публікації.

Процес сучасних соціально-економічних трансформацій охоплює одночасне існування декількох способів виробництва. Промисловий капітал, що орієнтується на використання великих об'ємів уречевленого постійного капіталу, стрімко змінюється капіталізмом постмодерну, для якого істотним є використання так званого нематеріального капіталу, синонімами якого стають поняття “людського капіталу”, “гуманного капіталу”, “капіталу знань” або “інтелектуального капіталу”. Такі глибокі зміни перехідного періоду безпосередньо пов'язуються і з новим характером перетворень самої праці. Простий абстрактний труд, з часів А. Сміта, що трактувався як джерело вартості, набуває більш складний характер, тобто продуктивний труд, що вимірюється в одиницях виробленого продукту за одиницю часу, замінюється так званою нематеріальною працею, котра вже не піддається вимірюванню класичними способами.

К. Маркс, ще за часів написання своїх робіт, вважав, що знання у майбутньому стануть “величезною виробничою силою” та

важливішим джерелом багатства. “Праця в її безпосередній формі”, вимірювана та оцінювана кількісно, повинна перестати бути мірою створеного багатства. Багатство повинно залежати меншою мірою від “робочого часу та кількості витраченої праці”, а більшою – від “загального стану науки та прогресу технології”. “Безпосередній труд та його кількість зникають як визначаючий принцип виробництва”, перетворюючись все більше в “хоча і необхідним, але підпорядкованим моментом порівняно із загальною науковою працею” [3, 730], – тобто процес виробництва вже не можна обожнювати з процесом праці. Аналізуючи такі класичні ідеї політекономії, ми фактично стикаємося з ідеєю “людського капіталу” вже у середини XIX ст. Підтвердженням цього може слугувати розмитий характер відповідної термінології К. Маркса, наприклад, він використовує приблизно в одному сенсі такі поняття, як “загальний стан науки”, або “загальне соціальне знання”, або “загальні властивості людського мозку”. Таки категорії складають основу освіти людини, яка безпосередньо впливає на продуктивність її праці та стає можливою завдяки збільшенню вільного часу. Зустрічаються думки про те, що вільний час “для повного розвитку індивіда” також може розглядатися як фактор у безпосередньому процесі виробництва, тобто брати участь у процесі виробництва постійного капіталу, а постійним капіталом, в такому випадку, виступає сама людина.

Сучасні економічні тексти також пропонують неконкретні значення термінів, наприклад, дуже популярна назва “когнітивний капіталізм” або поняття “нематеріальна економіка”, а також вислів “знання як важливіша продуктивна сила” тощо, тобто людина стає носієм свого особистого капіталу та складає суттєву частину загальної форми капіталу виробництва. У цій ситуації складно окремо вирізнити такі поняття, як знання та наука, де знання індивіда стають важливішими по відношенню до робочого часу машини, тобто мова не йде про науково-технічне знання, формалізований зміст якого не може стати “власністю” окремої людини, а мається на увазі інтелект людини, живе знання, його дослідницький характер. Живе знання створюють набутий досвід та навички, можливості сприймати нову інформацію, творчо переробляти та нестандартно використовувати її в різних формах, воно створює характер інтуїтивної реальності та виробничої практики застосування.

Досягнення окремого співробітника сьогодні все частіше визначаються не його присутністю на підприємстві, а кінцевою результативністю після виконання робіт, мова йде не про знання або професійні навички, а головним визначають поведінку, уявлення

людини, його самовіддачу справі. Таки якості неможливо вимірювати формальними кількісними показниками, вони складають основу нематеріальної праці, де головним положенням стає робота над самим собою, насамперед завдяки можливостям сучасних інформаційних та комунікаційних технологій. Інформатизація промислового виробництва перетворює матеріальну виробничу працю в управлінні безперервними потоками інформації. Той, хто виконує зазначені функції, не може бути підпорядкованим певним інструкціям, тому що такі потоки мають непередбачуваний характер, а також вимагають великого обсягу обробки інформації, процес якого носить індивідуальний творчий характер. Таку працю-діяство не можна виміряти формально-кількісними методами, а тому і не можна створити фіксовані інструкції та конкретну систему посадових обов'язків для працівників з вимогами однозначного виконання.

Отже, головним стає не загальний обсяг праці, а якісна комунікація у межах виробничої системи, яка залежатиме тільки від мотиваційної практики та особливих можливостей людини. Нематеріальна праця не є результатом тільки науково-технічних знань працівника, головною стає можливість спілкування та сумісного використання знань та досвіду з іншими учасниками виробничого процесу – як партнерами, так і конкурентами. Така здатність є результатом розвитку загальної культури працівника, її не можна отримати в результаті ретельного навчання, не гарантує таких результатів гарна або елітна освіта.

В умовах майбутнього панування нематеріальної форми праці, головними ознаками якої стають комунікація та кооперація між користувачами безперервного потоку інформації, а витрачений час вже не можна вважати критерієм створеної вартості, людина повинна зробити суб'єктом своєї праці самого себе, “в ринкові відношення вступає вже не творчість, а відчужені від нього результати творчої праці. Обмінюючись на інші блага за цінами, що постійно змінюються, вони здатні принести суб'єкту творчості дохід, аналогічний прибутку на вкладений капітал. У цьому сенсі творчий характер праці особистості представляє невід'ємний від неї специфічний капітал, котрий являється нічим іншим, як людським капіталом” [2, 120]. Сьогодні в реальній економіко-господарській практиці трансформаційних процесів з метою отримання ефективного виробничого результату має використовуватися методика “керівництва за допомогою постановки цілей”, тобто працівникам формулюють тільки необхідну кінцеву результативність їх роботи та дається повна свобода вибору можливостей, способів і методів вирішення поставлених завдань.

Посилення статусу нематеріального капіталу у виробничо-господарській діяльності у зв'язку із релятивізмом соціально-економічної структури суспільства, звичайно, ставить під питання статус і функції тих політичних і громадських установ, які орієнтувались виключно на стабільні соціально-групові структури. Французький філософ Ж. Бодрійяр з цього приводу звертає увагу на існування кризи представництва: “Однак сам по собі він може і не бути смертельним для системи, і всюди (і в самих же профспілках) уже намічається його формальне подолання (перехоплення) у рамках загальної схеми самоврядування. Ніякого делегування повноважень, кожен сам повною мірою відповідає за виробництво! Йде нове ідеологічне покоління” [1, 81].

Таким чином, предметом економічного аналізу виступає вже не процес виробництва або накопичення капіталу, не оптимальне розподілення ресурсів, а головним стає дослідження раціональної поведінки людини, поле економічної діяльності розповсюджується на всю сферу гуманітарних і соціальних наук, тобто будь-яка поведінка людини, незалежно від того, наскільки вона пов'язана з економічними процесами в суспільстві, повинна піддаватися серйозному економічному аналізу. На таких засадах в рамках американського неолібералізму починається формування теорії людського капіталу, яка мала відповісти на конкретні запитання людини про те, заради чого вона працює, як використовує свої ресурси, що є необхідними засобами їх збільшення тощо.

Власне, доказ емпіричної значимості неоекономіки не може бути отриманий тільки за допомогою дослідження методологічної проблематики та засобів макроекономічного аналізу, тому необхідним завданням є перехід до мікроекономічного аналізу. Зміни, які відбуваються у підприємницьких структурах в умовах взаємодії з новою економікою, здійснюються на основі посиленого використання інформації, сучасних наукових розробок, різних видів знання. Процес зростання значення гуманного капіталу у виробництві та його безпосередній вплив на розвиток підприємств може привести до суттєвого зникнення кількості малих підприємств та домінування невеликої маси крупних об'єднань, слід додати, що, незважаючи на високий рівень досліджень теорії підприємств, єдиної концептуальної економічної стратегії розвитку підприємств в сучасних умовах неоекономіки дотепер не побудовано. Для того щоб дослідити реальні соціально-економічні впливи неоекономіки на структуру економіко-виробничі одиниці, необхідно розглянути вплив трьох основних факторів: по-перше, застосування величезного обсягу інтелектуальних

ресурсів, по-друге, це можливості та зростання значення гуманного капіталу та, по-третє, дослідити безпосередню господарську ефективність використання інформаційних та комунікаційних технологій.

У сучасних дослідженнях соціальної філософії сформувалось теоретико-методологічне положення про те, що неоекономіка створює ефективні макроекономічні умови зростання продуктивності праці, насамперед за рахунок потенційного заощадження матеріальних ресурсів за допомогою новітніх технологічних досягнень, але ця теза не відповідає реальному процесу функціонування господарського механізму в складних умовах цифрової епохи та потребує системного обґрунтування із залученням теоретико-методологічних підходів економічних наук. Для доведення емпіричної значущості неоекономіки важливою умовою стає можливість точного виміру темпу науково-технічного прогресу, оскільки тільки він може вважатися стабільним темпом зростання народного господарства на довготривалу перспективу, але головним стає питання іншого характеру: чи зводиться неоекономіка лише до пришвидшення панівного ще за часів індустріального суспільства технічного прогресу або вже сам науково-технічний прогрес повинен пройти перетворення і стати фактором принципово іншого роду. Можливим стає те, що перехід від старої до нової економіки може тимчасово призвести не тільки до ігнорування відкритого нового економічного потенціалу, а й до зниження продуктивності. Пов'язане це з тим, що спочатку мають бути зруйновані старі економічні структури, перш ніж ефективно почнуть розвиватися нові, тому відкритою залишається дискусія стосовно продуктивності неоекономіки через принципове вирішення проблем методології, динаміки, темпів та характеру змін структурних економіко-господарських одиниць та рівнів.

Таким чином, ґрунтовне наукове дослідження характеру матеріальної праці, що було запропоновано К. Марксом в “Капіталі”, де класикою є тейлорівська система отупляючого розподілу праці та доведене до автоматизму повторення декількох виробничих операцій робітниками фабрик і мануфактур, в сучасних економічних умовах остаточно втрачає свою актуальність. В сучасному світовому господарстві матеріальний труд починає займати меншу частину виробничого процесу, або переміщується в країни з дешевою робочою силою. Він вже перестає бути основою створення вартості товарів, його замінює творча праця або індивідуальний труд свободної особистості, ефективність якої оцінюється безпосередньо ринковими вимогами та яка не може заздалегідь надати гарантований результат, причому він є невіддільним від особистості отримувати усереднений

прибуток в умовах невизначеності та трансформацій суспільного розвитку – всі ці положення і формують змістовне наповнення поняття людського капіталу.

Відповідно фактор людського капіталу в умовах постсоціалістичних трансформаційних процесах на Україні стає найбільш цінним ресурсом, набагато важливішим, ніж природні ресурси або накопичене матеріальне багатство. Основний соціальний висновок сучасної економічної теорії стосовно людського капіталу полягає в тому, що в сучасних умовах підвищення якості та зміни характеру робочої сили має більше значення, ніж зростання фондоозброєності праці. Сьогодні контроль над виробництвом поступово переходить з рук власників монополій на матеріальний капітал до рук тих, хто володіє знаннями.

На нашу думку, соціально-філософський зміст категорії “нематеріальний капітал” включає в себе ринкову фінансову оцінку втіленої в людині потенційної здатності та надбаних навичок приносити дохід, але при цьому втрачається умовна межа між працею, освітою та відпочинком, тобто особистість стає сама для себе постійно функціонуючим “підприємством”, сама розглядає себе як робочу силу для себе, як постійний капітал, що вимагає безперервного відтворення та модернізації. Відбувається процес заміщення відносин найманої праці на договірні відношення з самопідприємцем, в житті якого немає окремо особистого та окремого виробничого життя – все життя починає набувати характеру економічного розрахунку та вартості, воно стає найбільш дорожчим капіталом. Людський капітал належить віднести до основного капіталу, оскільки він використовується протягом всього трудового життя людини та дає змогу створювати блага, цінності, ефективно працювати та отримувати великий прибуток. Крім того, проблема людського капіталу починає будуватися на тому припущенні, що люди витрачають на себе отримані доходи не для задоволення нагальних потреб, а враховують можливості майбутнього доходу.

В умовах становлення економіки знань формується основний конфлікт майбутніх соціально-економічних відносин між двома антагоністичними процесами, з одного боку, максимального заміщення фізичної праці та багатьох людських здібностей новітніми інструментальними технологічними можливостями, а з другого – відбувається складний процес утворення нової реальності творчої праці. Вона може бути здійсненою виключно за наявності таких умов для формування необмежених творчих можливостей людини та її особистої свободи в державі та суспільстві. Єдиною пропозицією для

вирішення такої дилеми сьогодні є забезпечення реального права всіх людей на необмежений вільний доступ до комунікативних форм розповсюдження знань та надбань культури, які нікому не належать, але таке положення не вичерпує сутнісне вирішення означених проблем та вимагає подальших наукових досліджень гуманітарного виміру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Бодріяр Жан*. Символічний обмін і смерть / переклад з французької Л. Кононовича. – Львів : Кальварія, 2004. – 376 с.
2. *Костюк В. Н.* Теория эволюции и социоэкономические процессы. – Изд. 2-е. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 176 с.
3. *Маркс К.* Экономические рукописи 1857 – 1859гг. // Полн. собр. соч. – Изд. 2-е. – М. : Госполитиздат, 1960. – Т. 12. – С. 709-741.
4. *Фукуяма Ф.* Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния // Новая постиндустриальная волна на Западе. – М. : Academia, 1999. – С. 126-162.
5. *Шумпетер Й. А.* Капіталізм, соціалізм і демократія / пер. з англ. В. Ружицького та П. Таращука. – К. : Основи, 1995. – 528 с.

Герасимова Э. Н. “Нематериальный капитал” как атрибут современной экономики знания: социально-философский анализ.

Статья посвящена исследованию актуальной социально-философской проблематики расширенного воспроизводства на принципах неоекономики, ключевым положением данных изменений становится смещение приоритета факторов основного капитала на фактор информационных и коммуникационных технологий и соответственно качественные изменения характера и значения нематериального капитала.

Ключевые слова: неоекономика, нематериальный капитал, информационные и коммуникационные технологии, рынок труда, экономические ценности.

Gerasimova E. N. “Intangible capital” as an attribute of the modern knowledge economy: the social and philosophical analysis.

The article deals with current social and philosophical issues on the principles of expanded reproduction neoeconomiki, a key provision of these changes is a shift in priorities of factors fixed capital factor information and communication technologies and, accordingly, qualitative changes in the nature and importance of intangible capital.

Keywords: neoeconomika, intangible capital, information and communication technology, labor, economic values.